

“Sevdiyim əsər” layihəsində yazarların, elm, sənət adamlarının ən çox sevdikləri əsər haqqında söhbət açıraq. Budəfəki həmsöhbətimiz yazıçı Əlabbasdır. Onun sevdiyi əsər Çingiz Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanıdır.

- Yazıçı əsərdə hadisələrin baş verdiyi Sarı-Özək ərazisinin özünəməxsus iqlimini çox geniş şəkildə şərh edir. Yayının dözülməz dərəcədə isti, qışının çox sərt keçdiyini vurğulayır. Bu xüsusiyyətlərin başda Boranlı Yedigey olmaqla Sarı-Özəklə bağlılığı olan bütün obrazların xarakterlərinə, onların formalaşmasına, sizcə, nə dərəcədə təsiri var?

- Hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi ərazini Sarı-Özəyin təmsalında təqdim etməkdə yazıcının məqsədi var. Qupquru çökəklər, dazı açılmış dıkdırlar, susuz və şoran torpaq, mazut qoxulu köbərin üstü ilə sonsuzluqadək uzanan paralel polad yollar, gecə-gündüz şərqdən qərbə, qərbdən şərqə yük və səmişin daşıyan qatarlar, üzüntülü səslə inləyən teleqraf dirəkləri, göz işlədikcə uzanıb gedən adamsız çöllər, ov dalınca səhərdən axşamacan sülənən tülkü, qızmış Qaranər... heç də Aytmatov yaradıcılığının ilk dövrünə xas olan şirin romantik ovqatdan, lirik-psixoloji açıdan xəbər verən detallar deyil. Əksinə, əl-ayaq dəyməyən kimsəsiz bir aləmdən, davadan sonrakı ağır illərin qayğılarından, mürəkkəb insani münasibətlərdən söhbət açılacağı barədə yazıcının əsərin əvvəlindən oxucuya xəbərdarlığıdı ki, olduqca ciddi mətləb və bir-birindən sərt, ağır olaylarla üz-üzədə o. Dərhal da qapalı zonaya, yeni kosmodroma gedən xüsusi qatarın təsviri və son anda belə gözünü qapamağa kimsənin tapılmadığı Boranlı razyezdində qırx dörd il çən qoyan Qazanqapın ölüm xəbəri! Deməyəsən, fəqir hələ illər öncə naymanların dədə-baba qəbiristanlığı sayılan Ana-Beyitdə basdırılmağını vəsiyyət edibmiş. Hər şey də elə bundan sonra başlanır. Müəllif hadisələrin bu məqamında bayaqdan təfərrüatına vardığı çöl-biyanının sərtliyini, ağrı-acısını tədricən, hiss etdirmədən obrazlarına köçürür və oxucunun qarşısına Yedigey Cəngəldini çıxarır. Özü də necə: “O, divarın dibinə qoyulmuş, stulu əvəz edən taxtanın üstündə oturub arvadına qulaq asa-asa bulud kimi tutqun halda, düşünlü ağır əllərini dizinə dirəmişdi. Yağlanıb çirklənmiş dəmiryolçu şapqasının günlüyü gözlerini kölgələmişdi”.

Obrazını bulud kimi tutqun halı, dizinə dirənmiş düşünlü ağır əlləri və yağlanıb çirklənmiş dəmiryolçu şapqası ilə rəsm edən müəllif oxucusuna Sarı-Özəyin xaraktercə zəif, təbiətə zərif, qəlbən kövrək, incə-mince adamların yeri olmadığı mesajını da verir və bilərəkdən söhbəti dalana dirəyir: sən demə, atasının dəfninə qalstukda gələn Sabitcan, mərasimi tez-bazar yola verib, vaxt itirmədən şəhərə qayıtmaq fikrində imiş... Bir sözlə, yoğunu yorğanda olan həngəmə! Şüur altına yerləşən, mürgü halında olan və hər an üzə çıxmayan instinkt də bu minvalla oyanır.

Yelizarovun təbiri ilə demiş olsaq, çöllülərin tarixində unudulmuş bir kitab olan Sarı-Özəyin öz təbiətinə uyğun da insanları var. O kitabın Donenbay, Nayman-Ana, Jolaman, juanjuanlar, Rəhimalı ağa, Bəyimay, Əbdülxan kimi personajları olduğunu da unutmayaq. Hadisələrin gedişinə az-çox dəxli olan Qaranəri, Culbarsı da, o cümlədən.

- Əsərdə olan mif, reallıq və fantastik motivlərin ana xətti “insanın torpağından, keçmişindən qopması onun məhvinə gətirib çıxarır” fikridir. Sizcə, Jolaman, Sabitcan və Ana Beyit qəbiristanlığını dağıtmağa çalışan insanların keçmişinə yadlaşmasında hansı cəhətdən oxşar və fərqliliklər mövcuddur?

- Əsərin əsas ideyası budu və irili-xırdalı bütün hadisələr, yardımçı detallar, epizodik məqamlar, müxtəlif xislətli obrazlar vasitəsilə gerçəkləşdi-

rilən həyat həqiqətləri birbaşa və dolaylı vasitələrlə yalnız bu qayenin açılış və çözümünə xidmət edir. Bu ad sırasında Yolamanla Sabitcan tək deyil. Bura hər iki Tansıkbayev, razyezd rəisi Əbilov, hətta Zərifənin böyük qardaşı da əlavə olunmalıdı. Bu cür adamlar həmişə tapılır, onlara, qərbbədi ki, nədənsə həyatın hər addımında rast gəlinir. Jolamanı başına zif keçirməklə, Tansıkbayev və Əbilovu ibtidai tefəkkürə qaytarmaqla, Sabitcanı isə qorxu və təhdid altında saxlamaqla mənən şikəst ələyiblər. Bu, beş-üç nəfərin yox, bütöv bir nəslin məhvi deməkdir. Bax faciə budu.

Baxaq, min illər əvvələn folklor qəhrəmanı - Ana-Nayman oğlu Yolamana nə deyirdi, - “Bəs atanın adı nədi? Bəs özün kimsən, kimlərdənsən? Heç olmasa doğulduğun yeri bilirsənmi?”, əsrlər sonra Yedigey Ana-Beyitin girəcəyində doğma ana dilində ba-

“Sevdiyim əsər”

rirdi. Sizcə, bu təsviri verməklə yazıçı nə məqsəd güdürdü?

- Burda üç məqam var və bundan ötrü baş sındırmağa dəyməz. Birinci, insan ayağı toxunmayan intəhasız çöllər normalda heyvanlarının oylağı sayılır. Amma insan hər yere əl uzadıb, ucqarları da zəbt ələyib, canlıcansız nə var, yurd-yuvasından didərgin salıb, onlar da yem dalınca hara gəldi üz tutur, insanlardan belə çəkinmirlər. İkinci, ixtisasca zootexnik olan Aytmatov çölü, təbiəti, aul-qışlaq həyatını, heyvanat aləmini çox dərindən, mükəmməl bilirdi və bunun sayəsində sevə-sevə, şövqlə yaratdığı Gülsarı, Ana maral, Aqukuk, Göy siçan, Məkrə, Qaranər, Çalağan, Daşçeynər, Ağbə-rə, Saralı, Siğir və s. kimi heyvan obrazlarının sırasına yazıcının daha birini əlavə etmək niyyətində olduğunu nədən düşünməyəsən? İntəhası qar tülküsinin bu cür detallı təsviri, mən-

Sivilizasiyaların sonu axırda barbarlıqla bitir

Əlabbas: “Gün var əsrə bərabər” məndən ötrü, nasirlər üçün çox qiymətli dərs vəsaiti, özü isə bir məhək daşdı

şa sala bilmədiyi keşik rəisi, leytenant Tansıkbayevə nə deyir:

- **Bura bax, sənın atan kimdir?”**

O isə əvəzində deyir:

” -Yoldaş kənar adam, mənımlə rus dilində danışıq. Mən xidməti vəzifə başındayam”

İndi Sabitcanın cavabına nəzər salaq və görək mahiyyət etibarilə onun Tansıkbayevdən fərqi nədədi? Yedigey “qardaşoğluna” qəbiristanlıqla bağlı əlaqədar təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmağı tapşıranda Sabitcan daş atıb başını tutur: “Əl çək, qoca, boş söhbətdir. Məndən də gözünü çək. Belə şeylərin mənə qətiyyən dəxli yoxdur...”

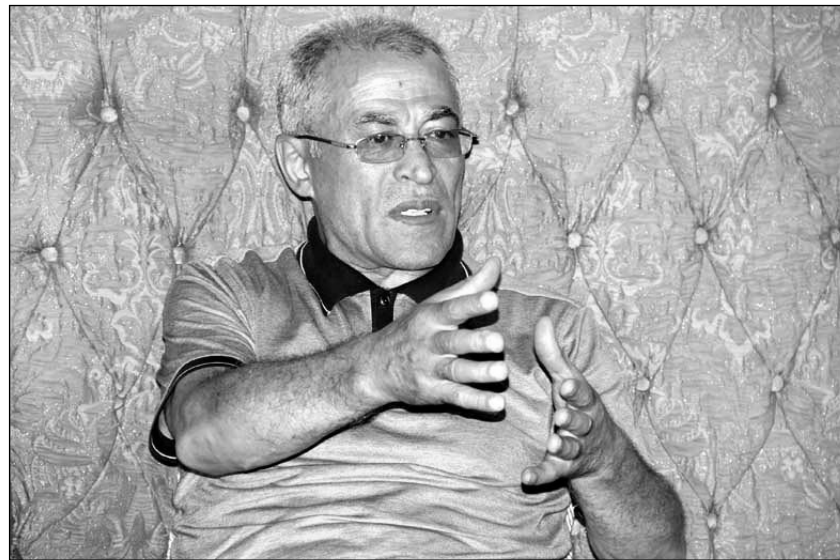
-**Manqurtsan, manqurt! Xalis manqurtsan! - Yedigey qəzəblə pıçıldadı.”**

Buyurun baxın, “müasir manqurtun” xarakterini müəllif Ayzadənin əri olan əyyaş kürəkənin dili ilə necə açır: “Aramızda it varsa, o da sənşən, əclaf, orda duranla, -o, Tansıkbayevi nəzərdə tutur - sənın nə fərqi var?... Mən dövlət adamıyam! Sən heç adam döyülsen!”

“Gün var əsrə bərabər” romanı Azərbaycan ədəbi mühitinə “manqurt” sözü ilə birgə daxil oldu. Tək filoloji-elmi yox, ictimai-siyasi düşüncədə də özünə dərhal yer aldı. Əsərin adını eşitməyən sıravı insanlar belə manqurtun nə olduğunu həmmən anladılar, qəbul etdilər və torpaq, vətən, millət təəssübü çəkməyənləri, soy-kökü, milli mənsubiyyəti və keçmişini unudanları bu adla lənətlədilər və günün birində başlarını qaldırdılar ki, real mənərə çox acınacaqlıdı, özləri manqurt mühasirəsindədilər: sağları vəzifəpərəst, solları rüşvətxor, yan-yörə riyakar ordusu... Bir sözlə, şəxsi mənafeyi hər şeydən üstün tutan nəhəng bir təbəqə! Sabitcan, Əbilov, Tansıkbayev kimlərin sayı bu gün Azərbaycan seqmentində, təəssüf ki, minlərlə yox, milyonlarla ölçülür.

Aytmatovu Aytmatov ələyən də bu cür ağılasığmaz ideyanı sözə çevirməyindədi. Belə şeyi yalnız Aytmatov fətrəti icad ələyə bilirdi!

- **Əsərin əvvəlində tülkünün ov axtarma səhnəsində onun olduğu mühit, üzleşdiyi çətinliklərin təsviri, hiss və həyəcanların göstərilməsi sanki oxuculara əsərdə bax verəcək hadisələrin kiçik xülasəsini göstə-**

cə, ayrı məqsəd daşıyır. Özündən razı, lovğa Sabitcan Hindistandakı hansısa təriqətdən gətirdiyi misalla boranlıları ölənlərin ruhunun başqa bir canlıya, hətta qarışqaya belə keçdiyinə necə inandırbsa, altmış yaş ərəfəsində olan Yedigey kimi sərt və yenilməz adam da şübhə içində vurnuxa-vurnuxa qalır: “İndi kim bilsin, bunların hansı düzdü, hansı yalan?! Bu gen dünyanın sirlərinin hamısını insan necə bilə bilər? Daş götürüb tülkünə vurmaq is-təyəndə ağına gələn əcaib fikir də elə bu idi. Kim bilir, bəlkə, Qazanqapın ruhu bu tülküyə keçib?...”

- **Çıx get, buralar sənın yerin deyil,.. amma itlər olan yere getmə, get, Allah amanında, çıx get çöllüyə”**

Dünyaca məşhur “Qəddar, Nəmərd, Comərd” filmi də ilk baxışda sanki hadisələrə əsla dəxli olmayan, nəbədə adama hüsn itin uzun-uzadı hürüşü ilə başlayır və sanki rejissor, - Klint İstvud, - bununla tamaşaçısına demək istəyir ki, bu səsi yaxşı yadda saxla. Qəribə olan, təbii ki, bu deyil, odur ki, Ennio Marikonenin bestəsində bu qəribə imitasiya “Oskar” mükafatına layiq görülmə möhtəşəm filmin fon musiqisinə çevrilib, əbədi olaraq yaddaşlara köçdü.

- **Bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malik obrazları yaradan Çingiz Aytmatov, sizcə, bu əsərdə hansı obrazın prototipi olmaq istərdi?**

- İstərdi yox, Aytmatovun proobrazı Yedigey özüdü ki var. Hadisələrin

episentrindəki fərd kimi müəllifin arzu və istəklərini gerçəkləşdirməyə yalnız o qadırdı. Müəllif kəşişən xətlərin tən ortasında dayanıb bütün bağları möhkəm-möhkəm əlində saxlayan, gah olub-ötənləri xatırlayan, gah eşitdiklərini danışan, gah da müşkülləri düzüb-qoşan, sərt xarakterə malik Yedigey vasitəsilə fikirlərini necə lazımdı “əridib”. Bütün ziddiyyətləri, təzadları və naturası etibarı ilə yenə də işıqlı olan bu adam ağırtaxtalı kişi arxetipidi. İndi günü-gündən cırlaşan insanların özü kimi ədəbiyyatda da bu qism surətlərin, qıtlığı, defisiti yaşanır. O güman-dayam ki, böyük ictimai məzmun daşıyan bu əsər yazıldığı səksəninci illərdəkindən heç də az aktual olmayan, daha global problemləri özü ilə hələ də daşıyır. Həm də möhtəşəm obrazlar qalereyası ilə: Rəhimalı ağa öz sədəqəti, Qazanqap müdrikliyi, Abutalıb təkmini, Yelizarov ağılı ilə hər addımda mənə Aytmatovdan söz açır. Hətta uzaq Ağ Moynaka üz tutub günlərlə geri qayıtmaq bilməyən Qaranərin özü belə (!) bəzi ştrix-detalları ilə, - bir gözəlin eşqi ilə Baltik sahillərindən vu-

Əvvəli 15-ci səhifə

Demək istəyirdi ki, təhtəşüurun və insan dərrakəsinin ən dərin qatlarında işığı, ziyası ömrün sonuna qədər sönməyən elə nöqtələr var ki, onu hər hansı cərrahi müdaxilə ilə yox, olsa-olsa yalnız bu cür impulslarla oyatmaq olar.

- Əsərdə oxucu Donenbay qusuna müxtəlif məqamlarda rast gəlir. Bu məqamlarda Donenbay qusunun söylədiyi "Kimlərdənsən? Adın nədir? Adını yadına sal" və s. bu kimi cümlələrlə yazıcının, sizcə, oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas fikir nədir?

- Ç. Aytmatovun bütün əsərlərində "Manas"dan nəşət edən saysız-hesabsız nümunələr var və onlardan biri də sözügedən əfsanədi ki, müəllif ondan bu romanda çox ustalıqla yararlanıb. Bu cür bağlantı, yaxın-uzaq keçmiş arasında heç olmasa sözlə əlaqə qurmaq müəllifin yurdun halal-hümmət sahibi olan naymanların, dedə-baba aramgahını Qapalı zonaya çevirənlərə, Ana-Beyiti insanların üzünə həmişəlik bağlayanlara addımbaş, təkrar-təkrar söz eşitdirməsidir. "Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar, lap adamın həyatını da almaq olar, - deyə ana söyləndi, -ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eləyə bilər? Bunu kim fikirləşib tapıb?! Pərvərdigara, varsansa, bunu necə insanların beyninə salmışan? Məgər dünyada zülm-şər azdı?"

Bu cür ustalıqla süjet qurub sovetin "mənəm-mənəm" deyən vaxtında onun başbilənlərinə barmaq silkələyən, sözün metafizik qatına enməklə mətləbi qananların yeddi qatından keçirən müəllifin dünyəvi mahiyyəti, bəşəri məzmunu ilə yadda qalan əsərini sevməyəsən neyləyəsən?

- Romanda hansı detal, dialoq və ya işarə sizin üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır?

- Məsələn, fikir bütövlükdə yem axtaran tülkünün və ətrafın təqdiminə fokuslandığı bir məqamda ilk insan obrazı əsərə görün necə hiss olunmadan, necə ustalıqla daxil edilir: "Gecə yarı kim isə uzun yolu inadla, basabasa yol çevirən növbətçinin köşkünə tərəf tələsirdi"

Digər əsərlərində olduğu kimi, Aytmatov burda da obrazın eskizini çox dəqiq, bəzən də bircə cümə ilə cızır: "Günəşin təsirindən soluxub-saralmış maykası sümükləri çıxmış arıq çiyinlərindən asılı qalmışdı, başında da eləcə soluxmuş həsir papaq vardı, şalvarı arıq belində amanata bənddi, ayaqqabıları da bağsız". - Burada söhbət Abutalıbdan gedir.

Portret də var portret, məsələn, Qazanqapın portreti. Necə ustalıqla çəkilibsə, sonacan göz önündən getmir: "Görkəmindən adicə bir qazaxdı, paltarları da çox geyilməkdən soluxub münasib şəkildə bədənə oturmuşdu. Çox qərribə gözləri vardı - qonur, hər şeyi anlayan, diqqətli, güləş, qıyılarda dövrəsində şüa kimi qırıqlar uzanırdı".

"Qıyılında dövrəsində şüa kimi qırıqlar uzanan göz" məhz orta asiyalı tipin təsvir ştrixidi.

Ağlayıb-kiriyən insanın təqdimi: "Ukubalanın səsi tutuldu... qapaqları nazilib qızarmış gözləri doldu, içini çəkib yavaşdan ağlamağa başladı".

"Qapaqları nazilib qızarmış gözlər" uzun müddət ağlayıb-sitqayan insana xas əlamətdi.

Nayman-Ananın oğlunu tanıdığı səhnə, sanki, zərrebin altında böyüdülmüş: "Birdən hər şeyi başa düşüb acı bir dəhşətlə səyriyən dodaqlarını gemirək yeri tepikləməyə başladı".

Tənsikbayevdən çox, çalağangöz kimi təqdim olunan tipin təsvir boyaları isə tam fərqlidi: "Qırmızıyanaq, seyrək dişli, çal, gözlüklü bir adam idi. Nə isə sürüşkən və güləş bir şey sezişirdi gözlərində". Əsəri ilk açdığında təsadüfən bu cümləyə rast gəlib onun xeyrin təmsilçisinin şəninə söyləndiyini uşaq da uşaqlığıyla ağla gətirməz.

Müəllif personajlarına qarşı nə qədər həssasdırsa, - "Yedigey onlara edama gedən adamlar kimi gedirdi", - çölmə, düzü mükəmməl bir peyzajla çevirəndə nə qədər dəqiqdirsə ("Hara

baxırsan, çöldən, dəvədən başqa heç nə görmürsən!... Ucsuz-bucaqsız Sarı-Özək çöllərinin ulduzlu göyləri altında, uzaqlarda dəvələr arasında Boranlının iki donqarlı nəhəng Qaranərinin və yaxınlıqdakı dikdirlərin qaraltısı görünürdü", - heyvan obrazı yaradanda da bir o qədər diqqətli: "Döşlü-boğazlı Culbars böyürdən qaçırdı - o gah irəli keçir, gah geri qalır, gah da mühüm bir işi varmış kimi ayaq saxlayırdı". Qaranər, Ağmaya, Çalağanla bağlı bu tip istənilən qədər misal çəkmək olar.

Müşahidə dəqiqliyinə mat qalmaya bilmirsən: "Qaranərin belində oturan Jedigey ağır fikirlər içində ətrafa göz gəzdirdi. Hara baxırdın səssiz-səmirsiz çöllük idi. Axşam kölgələri yavaş-yavaş sürünüb Malakumdıçapın yarıqlarına dolurdu". Əvvəla onu deyim ki, kölgənin yarıqlara necə "dolduğu" hər ovçunun bəresinə gələn şikar deyil. O biri yandan da, bu mənzərənin yaratdığı təlatüm qırx ildə içimdədi və o vaxtdan-bu vaxta nə oxumuşam, qeyri-ixtiyari müəllifini dərhal Aytmatovla tutuşdurmuşam. O bunu necə yazsa, sözə necə çevirərdi, düşünmüşəm. Pismi-yaxşımı bu da bir şəkərdi.

acıları, olub-olacaqları, bir sözlə, hər şeyi ilə barışıb, vəsiyyətinə sanki iki oktava aşağı səslə bəyan eyləyir: "Ey Böyük Allah! Varsansa, keç günahımızdan, öz bəndəyi həqirin olan Qazanqapın dəfnini rəhmətlə qəbul et, layiqdirsə, onun ruhuna əbədi rahatlıq ver... Son dərəcə məyusam ki, Nayman-Ananın dəfn edildiyi müqəddəs qəbiristanlığımıza daha bizimçün yol yoxdur. Buna görə də arzum budur ki, mənim də qəbrim Nayman-Ananın gəzdirdiyi bu yerlərdə - Malakumdıçapda olsun".

"Məsələ də elə bundan başladı", "Bəla çox nagahan gəldi", "Günlərin birində elə də oldu" deyibən bircə cümlə ilə oxucuya anons verir ki, onu mübhəm xəbər gözləyir. Amma hadisələri və nəql prosesini bir-biri-

Sivilizasiyaların sonu axırda barbarlıqla bitir

Əlabbas: "Gün var əsrə bərabər" məndən ötrü, nasirlər üçün çox qiymətli dərş vəsaiti, özü isə bir məhək daşdı

Necə ki, "Atıb abrı-həyanı mən yaxına gələrək/Qucdum ağcaqayını özgenin arvaditək" deyən Yesenini məndən ötrü poeziyada keçən olmayıb, nəsrə də hələ Aytmatovun qabağına çıxan tapılmayıb! Nəse bir ayrı aləmdi Aytmatov!...

Təhkiyəsində bal var zalım oğlunun: "Osmanı oyat. Baxma ki, rəzye-din reisi, dəxli yoxdu, ölüm qabağında hamı bərabərdir. Ona de ki, Qazanqap ölüb. Kişi qırx dörd il burda can çürüdüb. O vaxt heç it itliyiynən burada, Sarı-Özək çöllərində işləməzdi... Qoy bir fikirləşsin. Elə belə də deyəsən... Mənə bax, qulaq as".

İndi misal gətirəcəyim mətnin əynasında isə sevgi adlı dəyərin və itki anının klassik bədii panoramı öz əksini tapıb: "Evin artırmasında çoxlu ayaq izləri vardı. Yedigey qapının əl yerini hirsle çəkib içəri girəndə artıq çoxdan soyuyub buza dönmüş künc-bucaqda lazımsız tullantılar atılıb qalan boş otağı gördü, nə uşaqlar vardı, nə də Zərifə!"

Ömrü uzunluğunu vuruşub-çalışan, həmişə haqq-ədalət arayan, özünə-sözünə sadıq olan və bunların hamısında da əsl xarakter nümayiş etdirən Yedigey əsərin sonunda həyatın ağrı-

nə elə çitəyir ki, tikişin hardan vurulduğunu qətiyyənlə hiss eləmirsən və az qala xəbərdarlığı unutduğun bir məqamda müəllif yenidən həmin məsələyə qayıdır. Qazanqapı yüz dəfə "öldürüb-dirildir", Yedigeyə bir şeyi min dəfə elətdirir, özünə bir rahat koma qaralasan deyər Abutalıba dünyanı dörd dolandırır...

Özgə heç nə olmasaydı belə, bir oxucu kimi Aytmatovun heyranı olmağına digər türfə əlamətləri ilə bərabər, bu cür üslub zərifliyi, incə lirizm, romantik vüsət, biri digərindən gözəl dramatik olaylar, xarakter yaratma ustalıq, müəllif yozumundakı kamillik, nəsr poetikası, rəngarəng ritm və intonasasiya modelləri, bədii təsvir qüdrəti, illah da milli kolorit və işıqla süslənmiş yeni şəxsiyyət tipləri gen-bol bəs edərdi. Aytmatovun külliyyatı, ələlxüsus da, "Gün var əsrə bərabər" məndən ötrü, nasirlər üçün çox qiymətli dərş vəsaiti, özü isə bir məhək daşdı.

- Əsərdəki ən maraqlı obrazlardan biri də Abutalıb obrazıdır. Siyasi cəhətdən şübhəli hesab olunan Abutalıbın diqqətəlayiq hərəkətlərindən biri də övladları üçün unudulmaqda olan qırğız əfsanələrini yazıya almasıdır. Sizcə, əvvəlcədən

sırf buna görə tutulacağını bilsəydi, yenə də əfsanələri yazmaqdan çəkirdimi?

- Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, yox. Çünki o özünü haqlı bilirdi. Nahaq bir iş görmədiyini düşünürdü və ədalətin onun tərəfində olduğuna əmin idi. Bilirdi ki, ortada siyasi motivləri, Yuqoslaviya xatirələrini və yaxud, guya, əks-kəşfiyyətə işləməkdə şübhəli məqamları qoyub, tutaq ki, "Rəhimalı ağanın qardaşı Əbdülxana müraciəti" kimi əfsanəni, qaraqalpaq qızı Bikedən eşitdiklərini yazıya alıb da el nəğmələrini, nağılları toplamaqla kimse onu ölümə məhkum edə bilməz. Amma nə edə bilərsən ki, amansız tarixin bütün dönmələrində olduğu kimi, 1953-cü ildə də Abutalıba qarşı qərəz dolu, qondarma və saxta ittihamlar tapıldı. Abutalıb xatirə yazmaqda, el nəğmələrini toplamaqla meşğul olan Aytmatovdu burda. Elə oxşayır ona!

- Abutalıbın ölümündən Zərifənin xəbər tutmasını yazıcının məhz Stalinin ölüm günü ilə eyni vaxta salmasında məqsəd nə idi?

- Məncə, bu, bir təəssüf duyğusu yaratmağa xidmət edir. Əvvəla, bu hadisəni zaman etibarlı ilə sonraya, tutaq ki, altmış, yetmişinci illərə çəkib gətirmək nə tarixi baxımdan real görünürdü, nə də istənilən effekti verərdi. İkinci bir tərəfdən, heç mümkün deyildi axı. Məlum olduğu kimi, İkinci Dünya müharibəsində əsir həyatı yaşayanlara qarşı davadan sonra da xeyli müddət şübhələr aradan qalxmadı, onlar illərlə vətəne qayıda bilmədilər, qayıdanlarsa təqiblərə, izlənmələrə məruz qaldılar. Yalnız Stalinin ölümü ilə bir çox məqamlara aydınlıq gəldi, gizli və aşkar repressiyalara son qoyuldu. Abutalıb da o qurbanlardan biri idi. Onun ömrə vida deməsilə Stalinin ölüm gününü eyni vaxta salması müəllifin hadisələrə daha dramatik fon vermək istəyindən doğur. Şəxsən mən belə bir hissi iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun müharibənin sonlarına yaxın, - yanvar, 1945 - həlak olduğunu biləndə, hələ məktəbli ikən keçirtmişəm və o təəssüf duyğusunu bu gün də unuda bilmirəm. Elə bilirəm, bu, üç-dörd il əvvəl olsaydı, mənə bunca mü-təəssir etməzdi.

Davamı 17-ci səhifə

- Romanın içindəki Manqurt barədəki pritçanı necə analiz edərdiniz?

- Səpəli halda olsa da, bu barədə artıq bir xeyli məqama toxunmuşuq. İndisə onu əlavə edə bilərəm ki, müəllif bu pritçanı əsərə sadəcə maraqla izlənilən bir əsatir xətinə daxil etməyib. Min illər sonra baş verənlərin ox-kaman dövrünün mifologiyası ilə sintezini yaratmaqla, insanı manqurta çevirməyin əsrlərlə əvvəl bir, müasir dövərdə isə min bir fəndi olduğunu, sadəcə yeni versiya və obrazlarla üzə çıxıldığını qabartmaq idi. O vaxt juanjuanlar və onların qurbanı Jolamanlar var idi, sonra isə analoji davamçıları olan Sovet imperiyası və Sabitcan, Tansıkbayev və Əbilovlar ortaya çıxdı. İnsanı normal düşüncədən məhrum etməklə manqurta çevirmək mexanizminin sadəcə məzmunu dəyişdi, mahiyyətə olduğu kimi qaldı. Nayman-Ananın rıqqətlə dediklərini bir daha yada salıram: "Pərvərdigara, varsansa, bunu necə insanların beyninə salmışan? Məgər dünyada zülm-şər azdı?"

- Bir az da Zərifə, Yedigey və Ukubala obrazlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən danışaq. Sizcə, Ukubala Yedigeyin Zərifəyə qarşı hisslərindən xəbərdar idimi? Əgər Ukubala Yedigeyin Zərifəyə olan təklifindən xəbərdar olsaydı, necə davranardı?

- Nədənə o fikirdəyəm ki, Abutalıla Zərifəni, tutalım ki, Kumbelə, Ağ Moynaka, yaxud da Toqrək-Tam stansiyasına yox, məhz Boranlıya gətirib çıxarmaqda müəllifin xüsusi bir məqsədi olmamış deyildi. Bu da məncə, daha çox Yedigeyin iç qatını açmaq, onun dostluqda etibarını, insanlıqda sədaqətini üzə çıxarmağa xidmət edən bir məsələ idi. Qoy onu da deyim: Zərifə bütün daxili-zahiri əlamətləri - təmkinli davranışı, sahmanlı danışığı, xanım-xatın hərəkətləri ilə böyük sənətkarın muzasına çevrilən məşhur qırğız balerinası, "Çolpan" balet truppasının solisti Bübüsara Beyşənəliyevanı yada salır. Zərifə də Bübüsara kimi yaraşıqlı, ucaboy, ayüzlü gözəl idi. "Mən göyertədə, heyət üzvləri arasında Bübüsaranı gördüm - ağ üzü sevincə parıldayan, ucaboy, əndamlı, gözəl Bübüsaranı... Dənizin xəlifə rüzgarı onun saçlarını daradıqca nazlanır, bizə baxıb gülümsəyir və əl edirdi. O qədər gözəl görünürdü ki... İfadəsi dilə mümkün deyil" - Aytmatov onunla, qırğız gözəli Bübüsara ilə gəmidə olan ilk görüşünü sonradan belə xatırlayırdı. Gəl mat qalma bu işə: gözəllik önündə qələm də acızdı!... Hər şeyə bəzək-düzək verən qüdrət sahibinin, mən yazıçını nəzərdə tuturam, özü belə bu yerdə dilin, sözün, yəni geniş anlamda təsvirin işə yaramadığını boynuna alırsa, daha zavallı Yedigeydən nə umasan?..

Qayıdaq əsərə, Zərifənin təsvirinə nəzər yetirək və onu da diqqətdə saxlayaq ki, bunun hər ikisini Aytmatov - Bübüsaranın Çingizin ad və soyadının hərflərindən düzəldib də çox əzizləyən əzizləyən dediyi Açınov yazıb: "Yağış onun siyah tellərini çöhrəsinə, boyun-boğazına, çiynlərinə dağıtmışdı, qüdrətdən axan su onun cavan və şux tənə boyu tökülərək minə gərdəsinə xüsusi gözəllik verir, şümşad qollarını, budlarını və yalın ayaqlarının baldırlarını adamın gözüne soxurdu. Gözləri şən bir ötkəmliklə parlayır, inci dişləri sevincə ağarırdı" Maraqlı həm də odur ki, müəllif bu məqamda Zərifənin "tamaşasına" Yedigeyin gözü ilə baxır. Vəsf olunan şümşad qol, yalın ayaqlar, budlar, minə gərdən, bu təsvirdə bədən üzvündən daha çox, balet, - balerina, - elementidi.

Jedigeyin Ağ Moynakdan çər dəymiş Qaranərlə qayıdıb Zərifənin Boranlı ilə vidalaşdığını bildiyi an hadisələrin apogeyidi. "Daha özüylə bacara bilmədi, çevrilib od tutub yanan üzünü divarın soyuq taxtasına söykədi, boğuc, ümitsiz bir höknürlü ilə ağladı... Dövlətin və hökmranlılığını itirmiş heç bir kral, heç bir imperator, heç bir hakim bu dərəcədə ümitsizliyə qapılıb bu gen dünya qarşısında belə diz çökməzdi ki, Yedigey sevdidi qadından ayrı düşdüyü üçün belə ümitsizliyə qa-

pılıb diz çökmüşdü" Qəhrəmanını bu cür təsvirə çəkmək əsl sənət ekstazıdır...

1973-cü ilin mayında o ayüzlü gözəlin, Bübüsaranın dəfninə qara geyib gələn, onun əzizi, doğmaları ilə birgə göz yaş tökən Aytmatovun hərəkətinin törən iştirakçıları arasında yazıçıya başucalıq gətirmədiyini düşünenlərin bir qisminin əksinə olaraq o anların şahidi olan qırğız şairi Suyunbay Yeraliyev sonralar yazırdı: "Sevgili Çingiz ədəbiyyatda necə ucalmışdısa, eşqini torpağa verərkən də eləcə uca bir davranış göstərdi" İndi hansı haqla düşünsən ki, Aytmatov Yedigeyin simasında öz obrazını yaratmayıb?! O vaxtsız itkinin ağırlarını necə var eləcə əsərə gətirməyib?! Yedigeyi bir obraz kimi bu qədər ağırtaxtalı, sanballı və möhtəşəm edən səbəblərdən biri də Aytmatovun öz fikir və düşüncələrini bu obraz vasitəsilə, həm də son dərəcə ifadəli təsvir yolu ilə gerçəkləşdirə bilməyi idi.

İndi gələk Ukubalanın Yedigeyin Zərifəyə qarşı hisslərindən xəbərdar olub-olmaması məsələsinə. O vaxt ki, Yedigey qızmış Qaranərlə Ağ Moynakdan qayıdıb Zərifənin Erməklə, Daulu da götürərək Boranlıdan getdiyini bilir, onda ağılına gələn ilk fikir o olur ki, "bu qazanda Ukubalanın da çömçəsi olmamış olmaz, çalışıb onları burdan mümkün qədər tez rədd eləyib yola salsın". Əsası olmadığı halda, təbii ki, Yedigey bu cür düşüncə bilməzdi. Digər tərəfdən, Qazanqapın fikirlərinə nəzər

di və olurdu da. Digər tərəfdən, 70-80-ci illərdə, yeni soyuq müharibənin ən qaynar dönəmində bu qisim informasiyalar əzələ nümayişi idi və daha çox kapitalizm dünyası, xüsusən də Qərblə münasibətlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Yerdənkənar sivilizasiya, "Demiurq" proqramı, "Paritet" orbital stansiyası, "Konvensiya" gəmisi, bir sözlə, günəşdən kənar qalaktika, "Cazib" adlanan sistemdəki Meşəliddiş planeti və

Aytmatov. Sivilizasiyaların sonu axırda barbarlıqla bitir. O gümandayam ki, "Kosmosa hər uçuş ümumdünya əhəmiyyətli hadisədi... Başa düşürsən, bu bizim elm və siyasətimizin şöhrətidir", - fikrini Yelizarov, Abutalıb kimi dərrakə sahiblərinin yox, məhz Sabitcan kimi gevezə və əllameçinin dilindən səsləndirməklə Aytmatov incə bir gediş edərək məsələyə müəllif münasibətini də ortaya qoyub, həm də çox ustalıqla.

Sivilizasiyaların sonu axırda barbarlıqla bitir

Əlabbas: "Gün var əsrə bərabər" məndən ötrü, nasirlər üçün çox qiymətli dərs vəsaiti, özü isə bir məhək daşdı

salsaq, əslində, Yedigeyin bu pünhan duyğularından rəzəyeddə bir çoxunun xəbərdar olduğu qənaətinə də gələ bilərik: "Sən gerek şükür eləyərsən ki, o qadında dərya ağı varmış, sənəin tayın deyilmiş... Sən gerek onların ikisinin də ayağına düşərsən ki, yaxanı belə belədən qurtardılar. Ukubala kimi arvadı ömründə tapa bilməzsən. Onun yerinə başqası olsaydı, sənəinçün bir hənəgame açardı ki, başını götürüb qaçardın, Qaranər yalan olardı".

- Əsərdə yadplanetlilərlə əlaqə yaradan kosmonavtların Yer Kürəsi ilə əlaqəsinin kəsilməsinin əsas səbəbi nə idi? Nə üçün rəhbərlər bu xəbəri ictimailəşdirməkdən qorxurdular?

- Rəhbərlər o vaxt hansı bu tip xəbəri ictimailəşdirməkdən qorxmurdular ki, ondan da qorxmasınlar? Kütlə onun məişətinə, ailə həyatı və gündəlik qayğılarına dəxli olmayan belə informasiyalardan nə qədər çox bixəbər olsaydı, yuxarıların qulağı bir o qədər dinc olar-

Aleut adaları ilə ilgili məqamlarda əsl fantast kimi çıxış edən müəllif də xeyli mümkün bədii priyomlardan birini seçməklə onu təlqin etmək istəyirdi ki, yalnız beynəlxalq gərginliyin azaldılması yolu ilə nəyəse mümkün olmaq olar. Əslində Nevada kosmodromu deyilən bir yer dünyanın heç harasında yoxdu, o, bir təfəkkür metodu olaraq müəllifin öz "icadıdır" və kosmosla əlaqələri də öz təfəkkür tərzinə uyğun olaraq istədiyi kimi nizamlayırdı. "Bəşəriyyət sülh şəraitində yaşamağı öyrənmə bilməsə, məhv olub gedəcək" deyirdi və bir-birinə meydan oxuyan superqücləri öz enerjisini daha proqressiv problemlərə yönəltməyə çağırırdı.

- Ç.Aytmatov bu romanda kosmik uçuşlar üçün kosmodromun təbiətə vurduğu ziyanıdan danışır. İnsan hansı yolu seçməlidir, təbiəti yoxsa kosmosu? Ç.Aytmatov deyir ki, təbiəti, müasir zaman isə deyir ki, kosmosu. Sizcə, kim haqlıdır?

- Sonda məlum olacaq ki, əlbəttə,

Sözü daha necə deyərler?! "-İgidlər, qulaq asın,-deyə Yedigey onlara üz tutdu, - insan adətlərini pozmayın, təbiətə qarşı çıxmayın... Başqa yolu yoxdu"

- Ç.Aytmatov özünün növbəti əsərlərindən birində "Kassandra"da kosmik-fantastik aləmi təsvir edir. Sizcə, bununla da o, dolayısı ilə özünün əvvəlki fikrindən imtina etmirmi?

- Əslində, dünyəvi mahiyyəti, bəşəri məzmunu ilə yadda qalan hər bir əsərində olduğu kimi bu romanda da hadisələrə planetar baxışı ilə seçilən Aytmatov bəşəriyyəti gözləyən böyük fəlakətlərin qarşısını almaq üçün məsul olan insanları sərvaxt olmağa səsləyib. Kosmik rahib Filofeyin dilindən Roma Papasına yazılan şanlı məktub bir yazıçı-vətəndaş kimi Aytmatovun bütün bəşəriyyətə epistolyar janrda xitabıdır. Əslində, bu məsələnin kökü "Gün var əsrə bərabər"də qoyulmuşdu. Orda Sabitcan deyir: "Məsələn deyək ki, bu saat dünya demoqrafik fəlakət qarşısındadı, yəni o qədər doğub-törəyiblər ki, yedizdirmək olmur, ərzaq çatmır. Neyləmək lazımdı? Doğum azaldılmalıdı. Arvadına o vaxt yaxın duracaqsan, nə vaxt ki, siqnal verəcəklər..." Necə deyərlər, delidən doğru xəbər!

Hətta bu gün belə analoji mərkəzləri fəaliyyət göstərən süni-mayalanma laboratoriyalarında dünyaya "gətirilən" surraqat uşaqların kimliyini, böyüyüb kim olacağını fikirləşəndə hələ yarım əsr əvvəl özüne böyük nasirdən ədəbi pasport alan manqurtlaşdırma siyasətinin yeni, həm də daha faciəli dalğasının başladığına qarşı süngü ilə və təkcanına çıxan Aytmatovun nə qədər əzəmətli olduğuna bir daha şahidlik edərsən. Bəlkə də, vaxt gələr, manqurt söhbəti bu mövzunun yanında toya getməli olar. Məsələ bu qədər ciddi.

Söhbətəşdi: Fərid Hüseyn